

***Tirant lo Blanch*, Cervantes i més enllà:
Breu història d'una novel·la de cavalleries**

Vicent Josep Escartí
Universitat de València/IIFV

1. Cervantes, lector del *Tirant*

Quan el 1605 apareixia impresa l'obra que havia de convertir al castellà Miguel de Cervantes en un autor de fama universal, el seu *Ingenioso hidalgo don Quixote de la Mancha*, apareixia, també, una de les primeres lloances en lletra de motle d'un clàssic en llengua catalana. Segurament, del clàssic valencià més conegut ara: *Tirant lo Blanch*, obra de Joanot Martorell en la seua major part, enllestida, segurament, per Martí Joan de Galba, si no és que va intervenir algú més.¹ És al capítol VI de l'obra de Cervantes,² on trobem el conegut escritini de la llibreria de l'*hidalgo* Alonso Quijano, realitzat pel capellà, i ajudat pel barber i l'ama, i on es produeix la neteja de la biblioteca de don Quijote, tot llançant al foc els llibres que aquell considera perniciosos i causants de la bogeria del protagonista, on trobem la referència al *Tirant*. De fet, Cervantes va enumerant una sèrie de llibres de cavalleria que en el seu temps estaven de moda, i va criticant-los, un darrere de l'altre, per concloure, a la fi:

y sin querer cansarse más en leer libros de cavallerías, mandó al ama que tomase todos los grandes y diesse con ellos en el corral. No se dixo a tonta ni a sorda, sinó a quien tenía más gana de quemallos que de echar una tela, por grande y delgada que fuera, y asiendo casi ocho de una vez, los arrojó por la ventana.

En aquest moment, Cervantes segueix la descripció de l'actuació dels seues personatges i ens diu com, a l'ama,

* Aquest estudi s'inscriu al projecte «La cultura literaria medieval y moderna en la tradición manuscrita e impresa (IV)» FFI 2009-14206, del Ministerio de Educación y Ciencia del Gobierno de España.

¹ És inabastable en una nota, ara com ara, la bibliografia sobre el *Tirant*. És per això que em limite, ací, a oferir tres recursos ben actualitzats i quasi complets. El primer, l'excel·lent edició i l'estudi de la novel·la, feta per Albert Hauf (Martorell-Galba 2005). Per altra banda, el treball de R. Beltran i J. Izquierdo, consultable a la xarxa a http://parnaseo.uv.es/Tirant/BIBLIOGRAFIA/bibliografia_descriptiva.htm, i el més actual encara recull bibliogràfic que es pot localitzar en un dels portals temàtics de la biblioteca Virtual Lluís Vives: http://www.cervantesvirtual.com/portal/tirant/pcuarto_nivel.jsp?conten=bibliografia.

² Cite el text del *Quijote* a partir de Cervantes.

por tomar muchos juntos, se le cayó uno a los pies del barbero que le tomó gana de ver de quien era y vió que dezía *Historia del famoso cavallero Tirante el Blanco*.

Seguint la tònica de la crítica als llibres de cavalleria, ens esperariem ara una altra diatriba contra aquest. Però no és així. Cervantes fa dir al capellà:

¡Válame Dios, –dixo el cura dando una gran voz– ¡que aquí esté *Tirante el Blanco*! Dádmelo acá, compadre, que hago cuenta que he hallado en él un tesoro de contento y una mina de passatiempos. Aquí está don Quirieleysón de Moltalván, valeroso cavallero, y su hermano Tomás de Montalván y el cavallero Fonseca, con la batalla que el valiente de Tirante hizo con el alano y las agudezas de la donzella Plazerdemivida, con los amores y embustes de la Viuda Reposada y la señora Emperatriz, enamorada de Ipólito, su escudero. Dígoos verdad, señor compadre, que por su estilo es este el mejor libro del mundo. Aquí comen los cavalleros y duermen, y mueren en sus camas y hazen testamento antes de su muerte, con estas cosas de que todos los demás libros d’este género carecen.

Cervantes ens ha descobert ràpidament una de les majors “virtuts” del text de Martorell: el seu realisme, la seua realitat pròxima a la vida dels homes i de les dones de carn i d’ossos, i no les “irrealitats” pròpies de la cavalleria dels altres autors que més amunt el capellà s’ha encarregat de fer llançar al foc. Cervantes, encara, té un record per a l’autor del *Tirant*, i no s’està d’afirmar:

Con todo esso os digo que merecía el que le compuso, pues no hizo tantas necedades de industria, que le echaran a galeras por todos los días de su vida. Llévale a casa y leedle, y veréis que es verdad todo quanto os he dicho.

Crec que l’opinió de Cervantes, expressada per boca del seu personatge, i tot i ser ben coneguda, no pot ser més rotunda. *Tirant lo Blanch* era per a ell “el mejor libro del mundo”, i mereixia, aquella obra, ser editada contínuament, fent broma amb el joc de paraules que es pot inferir en usar el terme “galeres”, aplicat a l’autor del *Tirant*. Un autor que, per cert, ell no va arribar a saber qui era, molt possiblement, tot i l’estada a València de Cervantes, en retornar del seu captiveri i on, per casualitat, potser, podria haver vist algun exemplar de la novel·la en llengua original. Però, en qualsevol cas, Cervantes iniciava, sense saber-ho, el camí –accidentat, certament– de *Tirant lo Blanch* cap a l’univers dels “clàssic”, un univers “remot”, però que cal, sense dubte, acostar també a la nostra actualitat, i no sols des de l’àmbit erudit (Escartí 1993a). I, en el cas de *Tirant*, perquè ha tingut una trajectòria rica i complexa des del seu primer

moment fins a l'actualitat, com ja s'ha destacat en diferents ocasions (Palàcios; Escartí 1993b).

Potser, quan un llibre arriba a convertir-se en “clàssic”, sempre ens preguntem açò a què es deu. Més encara, si aquest “clàssic” compta amb “germans” –que es converteixen en “menors”– i que, pràcticament, posseeixen els seus mateixos ingredients, perquè són fruits d'autors amb una formació semblant i són, al cap i a la fi, fills d'una mateixa època. Açò s'esdevé quan observem la trajectòria del *Tirant lo Blanch* i la del pràcticament coetani *Curial e Güelfa*, d'autor anònim i possiblement també valencià, com ha apuntat Antoni Ferrando (Anònim), les virtuts del qual, per altra banda, ja han estat de sobres reconegudes (Butinyà; Briongos).

Però a banda de factors més fortuïts, com l'arribada de l'obra concreta a la impremta o no, i el que podríem denominar la seua “descendència” –és a dir, el seu reconeixement i l'ús per part d'autors posteriors–, la veritat és que en el cas del *Tirant*, si bé la seua fortuna posterior no va ser esplèndidament generosa, no és menys cert que el llibre del valencià Martorell va persistir i va resistir el pas dels segles, en diverses llengües i en diverses cultures, encara que amb una sort també diferent. I a pesar de les lògiques divergències que podem detectar en cada moment, si açò va ser possible és perquè, sens dubte, el llibre de Martorell s'havia convertit en un “clàssic”, ja que el seu autor va saber dotar-lo d'una vida pròpia, va saber configurar en ell un univers complet on la realitat i la ficció s'entrellacen, en un joc complicat i suggeridor que fa submergir-se el lector en una aventura fascinant, que el porta a recórrer pràcticament mitja Europa i bona part del nord d'Àfrica, acompanyant sempre un personatge certament ben construït: el cavaller Tirant, noble, templat, cortés, educat, savi, fràgil en alguns moments, enamorat i ple de patiments, valent, dolç i sensual, sexual també, eròtic a vegades, culte i astut; però, sobretot, humà. Tan humà que fins i tot arriba a morir en les pàgines del mateix Martorell, i, a més mor just quan està a punt de coronar els seus èxits, en un exercici d'ostentació de poder que mostra com l'autor pot controlar-ho tot, causant fins i tot la mort d'aquell a qui li havia concedit la vida. I aquest cavaller Tirant que tractem de retratar en les seues virtuts i amb poques paraules –deixem a banda la seua crueltat amb els enemics, la seua set de victòria sobre l'infidel i altres actituds pròpies del moment– és el personatge que ompli de manera definitiva tota la novel·la. Res, o quasi res, transcorre lluny de Tirant, en el llibre de Martorell, perquè tot, en definitiva, es genera en direcció a Tirant o des d'ell mateix.

En efecte, el món reflectit per l'autor o autors inclou la major part de la vida, els usos i els costums del segle XV i, més concretament, dels seus comportaments ideals, utòpics. Però sempre, ajustats, pròxims a la realitat. Pròxims inclús quan es parla de festes i celebracions cortesanes que semblen exagerades o fantasioses, però que, en realitat, no ho són, com ja hem indicat en un altre lloc (Escartí 2003). De fet, sempre impera l'ansia de realisme. A certa distància, per tant, dels anomenats tradicionalment *llibres de cavalleria*, segons una útil diferenciació que ja va establir Martí de Riquer fa anys (Riquer 1964). Així, el *Tirant* és més aïna una *novel·la cavalleresca*. Els llibres

de cavalleries eren descendents de l'àmbit del *roman* francès, que en els seus orígens estaven escrits en vers, situats geogràficament i cronològicament llunyans, en temps o països fabulosos o inexistents, i inspirats en el que ara coneixem com *matèria de Bretanya*, és a dir, habitats pels cavallers del rei Artur i la seua famosa Taula Rodona. Aquests escrits van gaudir de gran popularitat a Europa en els segles XIII i XIV, i en temps del mateix *Tirant* van donar fruits tan destacats, per exemple, a Anglaterra, com *Le mort d'Arthur*, de Thomas Malory, publicat per William Caxton el 1485 per primera vegada (Malory). I van ser els descendents d'aquests llibres, farcits d'una imaginació de vegades descontrolada i sense ordre, els que, després d'algunes metamorfosis, van arribar a triomfar, més tard, durant el segle XVI, a Castella, i són, igualment, el gènere contra el qual clamava Cervantes.

Al contrari, les *novel·les cavalleresques*, com el *Tirant* o el *Curial e Güelfa*, presenten característiques més realistes: una construcció més coherent, amb espais geogràfics i cronologies més pròximes a l'escriptor, en països reals, amb noms a l'ús i una versemblança en les accions que sovint es veu reforçada per l'aparició de personatges coetanis o històrics famosos i coneguts per l'autor i els seus lectors, amb la qual cosa l'argument guanya en credibilitat. El món que reflecteixen aquestes novel·les es troba, a més, pròxim a la quotidianitat i, en el cas que ens ocupa, els ambients retratats per Martorell arriben a ser tan "reals" que, de vegades, determinats aspectes podrien arribar ser considerats més una espècie de "reportatge" del moment que no "ficcions". I, aquest "realisme" és, de fet, el que va captivar a Cervantes, com hem dit.

Tirant lo Blanch, sense cap dubte, és el màxim exponent d'aquest grup i, a més, per la complexitat de la pròpia novel·la, mostra un "cosmos" amb tants elements com per haver estat qualificada de "novel·la total" per Mario Vargas Llosa (Vargas Llosa). Un llibre on es conjuguen elements cavallerescos, psicològics, eròtics, realistes, històrics i retòrics que ens portarien a incloure Martorell entre els escriptors suplantadors de Déu, omniscients, que intenten i volen crear una "realitat global", en paraules del mateix Vargas Llosa. Un *Tirant* que, per açò mateix, i per incorporar a la narració elements de la vida quotidiana, es converteix en gran manera una novel·la "moderna", tal com ja la va definir Dámaso Alonso, a pesar que en altres aspectes Martorell siga un tant "conservador", com també s'ha indicat recentment (Borràs/Martínez). Un conservadurisme, el de Martorell, que si bé es deixa sentir a nivell ideològic, en la construcció del cavaller Tirant i en la seua formació, poc es deixa veure en la pràctica diària del mateix, el qual s'avança, al nostre parer, a conceptes tan "moderns" com els que triomfaran a la Itàlia renaixentista dels *condottieri*.

Així, aquesta novel·la vastíssima s'inicia en la Gran Bretanya amb un Tirant jove i inexpert, que rep lliçons de cavalleria teòrica d'un vell comte-ermità, Guillem de Varoic, realitza les seues primeres proeses d'armes davant la cort del rei d'Anglaterra, i acaba a Constantinoble, amb la mort de l'heroi. Però Tirant ja no mor com un simple cavaller, sinó com a cèsar de l'Imperi de Grècia, un estat que ell, en dos fases, ha

recuperat per a la cristiandat, arrancant-lo pràcticament de les mans dels turcs i engrandint-lo amb noves adquisicions en el nord d'Àfrica, on només per la seua virtut i per la seua gran capacitat com a estratègia i militar arriba a crear o redefinir regnes, ara ja conversos al cristianisme, sense oposició religiosa, que hauríem de suposar, a més, vassalls del futur emperador que ja s'imaginava ser ell mateix. Una dignitat imperial que a punt està d'aconseguir, perquè Tirant es casa amb la princesa Carmesina, l'hereva directa de l'Imperi. Una dignitat que el mateix autor ens va fent suposar en el cavaller Tirant, quan, al llarg de la novel·la, i diverses vegades, ens el presenta –o ens el *profetitza*– com el cavaller ideal per a governar el món sencer.

Però aquest trajecte no és tan ràpid ni tan lineal, perquè Tirant viatja per les vores de la Mediterrània, visitant la cort de Sicília –on aconseguix la mà de la infanta Riconama per al seu primer company d'aventures, el príncep Felip, fill del rei de França, que es convertirà, a més, en rei d'aquella illa–, rescata de mans del gran turc i del soldà d'Egipte l'illa de Rodes; visita Terra Santa i Alexandria –com igualment ho fa un altre cavaller literari: Curial–, on deslliura gran quantitat de captius cristians. Finalment, en una aventura que s'inicia amb la tragèdia del seu propi naufragi i de la seua caiguda en l'estat de l'esclavitud, però que no pot acabar millor –malgrat que li ocupa molt de temps i que li fa oblidar-se inclús d'altres prioritats més personals–, Tirant es dedica a arrabassar del poder dels musulmans diferents regnes i principats del nord d'Àfrica –el somni de les societats cristianes peninsulars–, creant fins i tot noves cases reials seguidores des de llavors de Crist, o convertint personatges de les ja existents, que arrossegueu, en la seua decisió personal, el conjunt del seu país. Un somni literari, aquest de cristianitzar l'altra vora de la Mediterrània, que albergaven en especial els nobles valencians que experimentaven sovint la presència d'un poble encara musulmà en els seus propis senyories, fruit de les conquestes i dels pactes del rei Jaume I. Una noblesa, la valenciana, que patia quasi diàriament –com altres nobleses d'altres parts de la península Ibèrica– els atacs de la pirateria barbaresca a les seues costes, amb tràgiques conseqüències i amb una assiduitat tal que permet, per exemple, un important desenvolupament a un ordre religiós específic destinat al rescat dels captius: els mercedaris, originaris, a més, de la mateixa Corona d'Aragó, on naix la faula literària del *Tirant* de Martorell.

Un viatge complicat, també, el de la formació de Tirant. L'iniciava amb les doctrines del místic mallorquí Ramon Llull –amb el seu *Llibre de l'orde de cavalleria*– i de l'anglès Guy de Warwick, però poc després s'endinsava en un embolic d'aventures i d'assumptes que, freqüentment, per lúdics i “cortesans”, l'acosten més a l'“alegria de la vida” propugnada pels literats que intenten el renaixement del món clàssic, que no a les pràctiques ascètiques i devocionals del *miles* cristià dels primers segles medievals i de la seua pròpia formació teòrica. De fet, encara que Tirant comença els seus recorreguts com un cavaller errant –a Bretanya i a la Gran Bretanya– a la manera dels de la Taula Rodona, el canvi d'escenari –de les terres del nord al món llatí i mediterrani–, sembla comportar el canvi en la forma de vida de l'heroi, que es converteix en capità d'exèrcits i, també, en un precedent literari

del que Maquiavel definirà com un *príncep*, en la seua coneguda obra inspirada, per cert, en el valencià-italià Cèsar Borja, fill del papa Alexandre VI.

Per altra banda, el fet que, a més, Martorell aplegàs a les seues pàgines bona part dels pensaments o referències, i fins i tot plagis, de textos que s'havien convertit en "clàssics" entre els lectors cultes –no hi havia, d'altra banda, lectors incultes, en aquell temps– dels països de l'Occident cristià a finals de l'edat mitjana i en el primer temps del renaixement, és sens dubte el que en bona mesura va permetre a aquest llibre valencià la seua difusió en llengua original, en un primer moment, i, després, a Itàlia i a Castella, durant el segle XVI. De fet, aquest va ser només el primer pas. Perquè l'interés per aquesta novel·la s'ha mantingut al llarg dels segles, com veurem.

La imatge del cavaller que podem trobar al *Tirant*, per tant, és la de la història de la cavalleria en definitiva: des dels orígens del *milites Christi* –representat en els mateixos orígens de Tirant–, fins al cavaller conquistador d'imperis i cristianitzador de la humanitat, al nord d'Àfrica. Les cavalleries esportives i estrofolàries –normalment– queden restringides al episodis anglesos –a la matèria bretona– i alguna altra pinzellada a la cort fastuosa de Constantinoble. Aquella cavalleria extravagant i quasi tocada d'heretgia –amb encanteris, begudes màgiques i personatges a mig camí entre la realitat i el més enllà–, no apareix al nostre *Tirant*. Era la cavalleria contra la qual clamarà Cervantes i, per això, el *Tirant* –exempt d'aquelles característiques– serà per a ell el millor llibre del món, com hem dit.

Ara bé: ¿com va arribar a Cervantes el *Tirant*? Com és ben sabut, al segle XVI, la literatura en català comença un període de davallada (Escartí 2010). Poques dècades abans, és a dir, en el moment de la primera edició del *Tirant* (Martorell 1490), per contra, aquesta novel·la havia assolit la fama suficient com per conèixer una reedició, a Barcelona (Martorell 1497) que, justament, serà clau per tal d'arribar a Cervantes i encara més enllà. El *Tirant* havia començat una trajectòria complexa que ens permetrà, a la llum de les seues diverses edicions –i traduccions–, parlar de tres moments o períodes sobre el que podríem anomenar les diferents "edats" del *Tirant*.

2. L'univers del *Tirant*, clau de l'èxit de les edicions incunables

La decisió de donar a la impremta el text que Martorell deixava manuscrit no sabem exactament a què es va deure. És a dir, no tenim per escrit els pensaments de Martí Joan de Galba, a qui se suposa el responsable directe de l'edició, encara que sí que ens han arribat els contractes i d'altres documents que va establir amb els editors (Hauf XIX-XXII). Però, a banda d'aquelles dades més tècniques, hi ha una sèrie de detalls que ens poden portar a conèixer les virtuts que Galba i els impressors del moment podien veure en *Tirant*, i en especial, com aquella empresa editorial podia reportar-los beneficis econòmics. En efecte, allò que cal ressaltar ara de les dues primeres edicions de la novel·la de Martorell (València, 1490, i Barcelona, 1497) és que l'autor –els editors, la fi– es dirigien a un públic "immediat". És a dir: a un públic que pensava i s'expressava en la mateixa forma que ho havia fet l'autor o autors del

Tirant. Usava la seua mateixa llengua, però, a més, tenia els mateixos referents culturals i literaris, i fins i tot ideològics. La imatge del cavaller i de la dama que transmetia el text de Martorell eren les que, idealitzadament, allaraven a les ments dels lectors del moment.

Aquest període que podríem qualificar de “normalitat”, correspon a l'època de publicació i venda de les dues edicions incunables en llengua original: la de València del 1490, amb una doble tirada –almenys d'alguns quaderns–, realitzada per Nicolau Spindeler, i la de Barcelona, del 1497, duta a terme pel castellà Diego de Gumiel, de qui parlarem més avant, perquè va ser l'editor de la primera traducció a l'espanyol del clàssic valencià. Entre l'edició valenciana i la barcelonina van sumar més d'un miler d'exemplars, que van ser consumits pel públic lector dels àmbits comercials de València i de Barcelona en uns deu anys. I algun, encara, a la Ciutat de Mallorca. Açò significa que l'obra, dins del nostre espai cultural, i tenint en compte el baix nivell d'alfabetització de finals del segle XV, va ser un vertader èxit editorial.

D'aquella situació és un clar testimoni el fet que Jaume Gassull, en la seua obra *Lo somni de Joan Joan*, publicada a València el 1497, fa dir a una dama valenciana que reprova l'erudició pedantesca de la seua interlocutora: “Vós, que llegiu tant lo *Psalmista* i lo *Tirant*” (Gassull 203). Es constata així l'èxit d'aquella novel·la i la *moda* que representava en els cercles cultes o lectors de la societat valenciana de finals del XV i de principis del XVI. Era el triomf de la literatura d'evasió, fins a cert punt, encarnada en el gènere de la novel·la cavalleresca, enfront de la lectura de papers històrics o religiosos; però no sols açò, perquè el *Tirant* és molt més.

De fet, la novel·la de Martorell narra les *cavalleries*, les gestes i les proeses d'un cavaller a la vora de la Mediterrània –els escenaris propis i pròxims de la noblesa de la Corona d'Aragó– i arriba al més alt lloc de la piràmide feudal, que és tant com dir de l'organització teòrica i ideal del món. El viatge del cavaller Tirant, des dels seus orígens relativament humils a Bretanya fins a Constantinoble, ho comprén tot, incloent la guerra i l'amor, la diversió d'una situació còmica, la maldat, els enfrontaments pel poder, la fidelitat cavalleresca, bellament exalçada a tot el llibre, els rituals religiosos a l'ús, les referències a estaments poderosos de la societat –els eclesiàstics amb coloració borgiana i els notaris a qui tant odia l'autor, com en general tot el cos social– i detalls tan insignificants com les vestidures o les menjars, les gales del seguici militar o les galanteries de l'amor a les alcoves... Tot un univers que s'articula magistralment al voltant d'un cavaller, l'heroi Tirant lo Blanch. Això farà que aquesta novel·la siga sens dubte un text monumental i que, a pesar de la seua extraordinària quantitat d'episodis i de situacions diferents, no perda la coherència. Una cohesió que, d'altra banda, reflexa perfectament l'ideal de la cavalleria entre els cercles de la noblesa valenciana i catalana, mediterrània i quasi italiana del segle XV, assentada encara sobre els pilars d'allò que s'ha anomenat “la tardor medieval”, però aguaitant-se ja a les restes feliçment redescobertes del món clàssic de l'antiguitat, i participant ja en el mateix renaixement. Amb un peu –o un familiar, o un conegut–, almenys, de tant en

tant, i com el mateix Martorell, al Nàpols conquistat pel Magnànim o a la Roma dels Borja. Una noblesa que, si no *renaixia*, almenys, *italianitzava*.

Per aquesta sàvia i arriscada mescla, segurament, el *Tirant* va ser un llibre de moda. Quan ens preguntem quins ingredients posseïa per a captivar el lector, sembla prou encertat suposar que Martorell –i la possible participació de Galba no quedaria exclosa– sabia ben bé a quin públic es dirigia. El mateix Joanot Martorell és el millor representant del lector ideal de la seua novel·la: un membre de la xicoteta noblesa valenciana i urbana –en contacte, malgrat tot, amb la ideologia burgesa que avança–, amb aspiracions i comportaments de gran noble, però en realitat subjecte als imperatius econòmics, determinants a l'hora d'exhibir tota la seua pompa i esplendor i, en aqueix cas, pròxim a aquella burgesia local de qui sempre s'ha dit que poc o gens representava el mateix Joanot Martorell.³ El *Tirant*, per tant, era *útil*, en certa manera, als lectors pertanyents a l'oligarquia urbana i als de la noblesa i el clergat, despertant el seu interès en els àmbits valencià, català i mallorquí del moment. Aquests grups, d'altra banda, i no hem de perdre-ho de vista, eren pràcticament els únics que tenien accés a la lectura. Per a ells, el *Tirant*, es convertia en una mena de “manual”.

Però a més, el *Tirant* es configurava com una espècie de “compendi” –tan del gust medieval– dels ensenyaments, la ideologia, les modes, els costums, les formes, etc. que circulaven en altres llibres, del seu temps o no, però d'èxit clar a la societat d'aquells moments. El *Tirant* establia així el diàleg, el contacte amb els autors coetanis, però, especialment, amb els autors del passat consagrats per la tradició. I ens referim amb açò a la coneguda qüestió de les fonts. Els crítics, des de Riquer a Hauf,⁴ han evidenciat prou que Martorell, en el moment de construir l'arquitectura fonamental de la seua novel·la, no va mostrar massa inconvenients a usar textos o idees d'altri. Aquest aspecte de l'obra del cavaller valencià, s'ha de contemplar no sols des del punt de vista de l'ansia erudita d'identificar fragments que provenen d'altres autors, sinó que la investigació de les dites fonts ens permetrà arribar a determinar fins a quin punt Martorell era “original”, en prendre préstecs d'altres autors, o, al contrari s'ajustava perfectament a les preferències lectores de la societat de què formava part.

Considerar el *Tirant* des d'aquesta òptica, presenta dos avantatges que volem indicar. D'un costat, el fet de les dues edicions incunables en tan poc de temps ens està parlant de la gran acceptació del mercat. D'altra banda, és ben coneguda una bona part dels plagis i préstecs que va efectuar Martorell, encara que, segurament, i com s'ha indicat en diferents estudis, encara no s'han detectat tots i, possiblement, alguns punts romandran per sempre en la foscor. No obstant, amb els ja detectats ens podem fer una idea prou exacta d'algunes qüestions interessants. La primera, que, els textos d'autors valencians, catalans i mallorquins i les traduccions d'autors estrangers que incorpora Martorell al seu *Tirant*, són obres i autors que es trobaven amb relativa freqüència a

³ Sobre la biografia de Martorell es poden consultar, a més de les aportacions clàssiques recollides a Riquer (1964), els treballs de Villamanzo/Chiner i Villamanzo.

⁴ Sobre les fonts usades per Martorell al *Tirant*, és del tot definitiva l'aportació d'A. Hauf a la seua darrera edició (Martorell 2005).

les biblioteques valencianes. La nòmina d'autors de què tirà mà Martorell, entre locals i estrangers, és la següent (Riquer 1990): la *Crònica*, de Ramon Muntaner; el *Llibre d'Orde de Cavalleria*, de Ramon Llull; *Els dotze treballs d'Hèrcules*, d'Enric de Villena, en la versió catalana que després seria traduïda a l'espanyol pel seu mateix autor (Escartí 1999); *Lo somni*, de Bernat Metge (2006); la *Lletra de reials costums*, traducció d'una epístola que prové de les *Familiarum rerum*, de Petrarca (Chiner Gimeno); les *Històries troianes*, de Guido delle Colonne, en la traducció del valencià Jaume Conesa; diverses obres de Joan Roís de Corella; el *Dotzé del crestià*, de Francesc Eiximenis; la *Faula*, de Guillem de Torroella; versos de Cerverí de Girona; versos d'Ausiàs March; Cartes de desafiament (*lletres de batalla*) del mateix Joanot Martorell o d'altres cavallers coetanis (*Lletres de Batalla* 1963-68); alguns clàssics italians o llatins, com la *Fiammetta* de Boccaccio, la *Commedia*, de Dant o les *Heroides*, d'Ovidi; a més del *Guy de Wawrick*, que va traduir el mateix Martorell; El *Libro de los exemplos por A.B.C.*, de Clemente Sánchez de Vercial; el *Triunfo de las donas*, de Juan Rodríguez del Padrón; i *Els Viatges* de John de Mandeville.

L'inventari de la biblioteca de Martorell, si és que va posseir una, com es pot inferir del fet que el manuscrit 7.811 de la Biblioteca Nacional de Madrid continga una sèrie de textos relacionats amb ell (*lletres de batalla* i el fragment del *Flor de cavalleria*), encara no s'ha trobat, a pesar dels estudis documentals prou exhaustius que s'han dut a terme recentment. Però segurament, si apareix algun dia aquest preciós document, trobaríem en ell moltes de les obres que hem citat ara mateix. No podria ser d'una altra forma, en principi, perquè ens consta que les va utilitzar. Però hem de dir també que la presència de tals textos en la biblioteca martorelliana no seria res excepcional.

Tant és així que la major part dels autors que incorpora Martorell a la seua novel·la no representen, en general, cap novetat. Si ens fixem en les biblioteques més o menys contemporànies, aquesta afirmació resulta molt evident. Per exemple, Bernat de Gallach, conseller del rei i habitant de València, mort el 1425, posseïa entre els seus volums obres de bona part dels autors en què es va inspirar el nostre novel·lista. No ens consta que Gallach tingués vel·leïtats d'escriptor, però sí que degué ser un lector curiós. A la seua casa, a més d'una *Bíblia*, el *Saltiri* i altres llibres religiosos i devocionals, ens trobem amb escrits relacionats amb la seua professió, és a dir, textos jurídics, i, també, volums amb documentació personal, entre els quals possiblement hi havia una espècie de dietari o llibre de comptes (“*de compte e raó*”), titulat “*Libre memorial de molts actes e affers de Bernat de Gallach*, e és molt profitós”. Però allò que més ens interessa ara és que trobem, junt amb altres, la versió catalana “*Dels treballs d'Èrcules*, e el qual comença ‘Molt honorable e victoriós cavaller...’”. Tenim també “la *Sciència*, de Llull”, “un llibre apellat *Stòries troyanes*”, que devia ser una còpia de la traducció efectuada a València per Jaume Conesa, i un altre manuscrit amb “*Lo somni*, en Metge”. A més, podem constatar l'interés de Gallach per la lectura de cròniques, ja que posseïa dos volums amb aquest tipus de textos: “*les Stòries de la conquesta d'Espanya e dels fets* del dit mossén Bertran [de Croqui]” i “*les Successions*

e analogies dels reys d'Aragó". Un conjunt de llibres ben interessant, la referència dels quals es troba als protocols notarials de Berenguer de Cardona, conservats ara a l'Arxiu del Regne de València (Escartí 1998, 140).

En un altre inventari contingut al protocol del notari Bertomeu Çarries, actualment servat a l'Arxiu del Reial Col·legi de Corpus Christi de València, i corresponent als béns de Francesc Jeroni d'Aguilar, senyor d'Alaquàs, prop de València, mort el 1484, junt amb un bon grapat de llibres jurídics, com correspon a aquest "doctor en cascun dret", i dels habituals llibres de devoció, apareix un "*Liber omnium negociorum et redditum et rei familiaris mei, Jacobi Garcia d'Aguilar*" i, a més, un "*Romanç de la Rosa*, en llengua francesa, en pregamí, ystoriat", i sis volums de textos cronístics: unes "*Gestes de reys*", "quatre volums de *Compendis Istorials*, escrits en paper, en vulgar" i "un altre llibre apellat *Compendi Ystorial*" (Escartí 1998, 140).

Per altra banda, ja fa alguns anys ja que C. Wittlin (1992) va exhumar el testament i els inventaris del canonge de la Seu de València, Pere d'Artés, mort el 1440, fill del mestre racional i a qui un cosí seu, Guillem de Copons, dedicava la traducció del *Tresor*, de Bruneto Latini. Allí descobrim que posseïa, a més dels seus llibres de teologia, que va llegar a la catedral de València, les "*Istòries troyanes*", que ja hem vist ara mateix, "un llibre de les *Conquestes del rey don Pedro*", "un llibre de Juli Franqui, *De l'art de la cavalleria*" i "un llibre de Marco Polo". Si bé es mira, cròniques, un manual de cavalleria i un llibre de viatges que segurament Martorell no hauria rebutjat llegir.

L'inventari dels béns trobats en el castell del senyor de Torres Torres, Joan de Vallterra, mort el 1487, ens sorprén per dos motius: excepte un volum de Francesc Eiximenis –un altre conegut de Martorell–, pràcticament la totalitat dels autors que tenia aquest noble a la seua biblioteca són clàssics llatins i grecs, junt amb alguns dels humanistes italians que també havia llegit el nostre novel·lista. Això és un indicatiu de com la presència de textos d'autors clàssics entre la noblesa de la Corona d'Aragó era ben habitual, i fins i tot podem detectar un cert moviment d'unes biblioteques a les altres, que pot quedar ben il·lustrat amb el següent document, datat a Calataiud, el 21 d'agost de 1461, on el rei Joan II d'Aragó dóna al governador de València instruccions sobre un exemplar del *Titus Livius*:

Governador noble, magnífich e amat nostre: nós havem molt al cor donar al noble mossén de Craqui, embaixador per lo il·lustríssim duch de Bergúndia ara a nós tramés, que és ara ab nos, hun *Titus Livius*, que és llibre per ells molt stimat. E perquè havem sabut que en poder del noble e amat nostre mossén Pere Ladró n'i ha hu scrit en pergamí, en forma gran, ab cubertes e correges de cuyro –el qual se tanqua nuant un cordó ab altre–, que és de l'amat prothofísich nostre, mestre Johan de Vesach, per ço, us pregam, encarregam e manam, ab tota affectió e voluntat que, de continent reebuda la present, façau regonéxer los inventaris per la vostra cort fets dels béns del dit noble mossén Pere Ladró a instància de son fill

e, trobat per vós el dit libre *Titus Livius*, lo cobreu del dit noble, al qual nós scrivim manant que us lo do, e lo doneu a l'amat nostre Felip de Vesach, frare del dit nostre prothofísich, qui ha càrrech de trametre-lo'ns. E en açò vos pregam entengau ab summa diligència si·ns desigau servir e complaure. Donada en Calatayut a XXI de agost de l'any mil CCCC LXI. *Post datam*. Lo dit *Titus Livius* és scrit en francés e en letra francesa bastarda, axí que sia-us avís. *Rex Johan*.⁵

L'interés pel clàssic, la precisió en la descripció del volum –relligadura, tancaments, tipus de lletra i idioma– fan beure que el rei –o qui escrivia, per ell– tenien un interés ben remarcable en aquell volum.

Un altre motiu de sorpresa, quan llegim l'inventari *post-mortem* dels béns de Joan de Vallterra, publicat per Josep Sanchis i Sivera (103), és que més del 90 % dels volums són “d'empremta”, és a dir, edicions incunables de les dites obres. Respecte als autors plagiats per Martorell trobats a l'inventari del senyor de Torres Torres, podem assenyalar Ovidi, present amb diverses obres, “El Dant”, “El Petrarqua” i “El Petrarga *De vita solitària*”, junt amb un “Joan Boquaci *De genealogia deorum*”. Del mateix Boccaccio, sabem que, per exemple, el 1492, el senyor de Sumacàrcer, Lluís Crespí de Valldaura, al castell d'aquesta petita localitat, tenia “hun libre ja vell, apellat *La Fiometa*”, segons va traure a la llum Vicente Pons (308). Boccaccio havia esdevingut un autor llegit sovint a la Corona d'Aragó, i també es pot constatar el seu influxe al *Curial* (Piera).

Finalment, en morir Francesc Ferrer, ciutadà de València, el 1462, entre els seus béns apareix un llibre “apellat *De Serverí*”, que sens dubte és el mateix que li va llegar son pare i que ja figurava a l'inventari realitzat a la mort d'aquell, el 1436, com s'extrau de les dades aportades per M. R. Ferrer Gimeno (384 i 505).

Per tant, pràcticament la totalitat de les obres per les quals es va interessar Martorell –i va recollir, d'una o d'altra manera, al seu *Tirant*–, circulaven normalment a la València del seu temps. A més, els títols que no anotem ara, segurament podríem documentar-los també, amb una mica més d'esforç en la revisió d'inventaris publicats o inèdits.

A la vista d'aquests dades, podem afirmar que Martorell no sols va plagiar allò que a ell com a lector li interessava, o allò que com a autor li hauria segurament agradat escriure, sinó que coneixia les preferències dels lectors del moment. En certa manera, amb el seu *Tirant*, es feia ressò dels gustos generalitzats, i esdevenia un reflex fidel dels mateixos. I açò degué comprendre-ho perfectament Galba, quan es va decidir a portar a la impremta el llibre –retocat o no– de Martorell. Galba era un home també atent a les lectures i que certament valorava molt els seus llibres, com ho demostren les seues disposicions testamentàries en referència als seus volums, conegudes ja d'antic, gràcies al treball de F. Martínez i Martínez. Per la seua afecció als llibres,

⁵ Arxiu del Regne de València, *Governació*, 2809. Sisena mà de lletres secretes, 1461, ff. 36 r.-v.

aquest aspecte del *Tirant* com a compendi de la literatura de moda en aquell moment, no degué passar-li desapercebut. Martorell, a la seua obra, compilava moltes qüestions del seu univers literari, ideològic, imaginari, cultural i social. La societat del seu temps, claríssimament, es va veure reflectida i va mostrar la seua predilecció per aquella obra. Tirant, en ser un exponent tan marcat del seu temps, del seu entorn i de la realitat –la de cada dia i la ideal, la de l’imaginari col·lectiu– del seu temps, estava destinat a perdurar.

3. Tirant a la conquesta d’Europa: Castella, Itàlia i França (ss. XVI-XVIII).

Sembla fins a cert punt lògic que les primeres “conquestes” del *Tirant* es realitzassen a Castella i a Itàlia. Certament, totes dues cultures han estat sempre pròximes a la de la Corona d’Aragó, i entre les tres, a més, són nombrosos els contactes –encara que no sempre afortunats o pacífics. En el cas de Castella, encara, la presència d’un rei comú i compartit, Ferran d’Aragó –i, després, els Àustries–, va col·laborar sens dubte a facilitar l’interés per obres de realització valenciana a la cort dels Catòlics monarques. Així, és un testimoni més a tenir en compte, la petició de la reina Isabel de Castella, esposa de Ferran d’Aragó, va fer, interessant-se en l’obra literària de la seua parenta, Isabel de Villena, abadessa del convent de la Trinitat, a València. Aquesta havia deixat inacabada una *Vita Christi* que, Isabel de Monsoriu, l’abadessa successora, finalitzà i portà a la impremta, el 1497, per a satisfer els desitjos de la reina Catòlica (Ferrando/Escartí: 109-10). En la seua versió catalana original, per cert; però, al cap i a la fi, com una mostra més del poder de la cort a l’hora d’incentivar, cultivar i difondre la literatura i, en aquest cas, la valenciana, que era tant com dir una de les més prolífiques en els regnes hispànics de finals del segle XV. Més endavant, des de la cort, encara, es demanarà la Crònica de Jaume I, i els regidors de la ciutat la faran *estampar* (Ferrando).

Però, a més, en el cas del *Tirant*, que ens ocupa ara, es va donar la felicitat circumstància de la presència d’un editor castellà –un més, però decisiu en l’aventura tirantiana– a les nostres terres, que s’interessà per ell. A Barcelona, el 1497, Diego de Gumiel (Camps Perarnau) havia tret a llum novament el *Tirant*, en la seua versió original. Era la segona edició de l’obra de Martorell i anava a convertir-se en l’última en la seua pròpia llengua, fins ben entrat el segle XIX. Gumiel, per tal d’abastir el mercat barceloní, en els inicis del XVI, va dur a terme una tirada no molt voluminosa. Encara devien circular exemplars valencians del 1490, segurament. Però, en tot cas, aquella empresa editorial no li degué de resultar caòtica, perquè el 1511, a Valladolid, treia a la llum, després de traduir-lo o fer-lo traduir, el *Tirante*, en la llengua de Castella i amb lleugeres maniobres del que podríem anomenar “imatge” –o de *màrqueting*– destinades a captar un públic nou. El traductor anònim, que va realitzar un bon treball en general, amb aquella versió va donar noves possibilitats al *Tirant* en terres castellanques, tot contribuint decisivament a la seua difusió.

El *Tirante*, a més, apareixia enmig d'una evident moda pels llibres de cavalleria, com ja han assenyalat, entre d'altres, Pedro M. Cátedra. Però, si fem cas del que indica aquest aquest autor, l'editor Gumiel va realitzar certes operacions per tal d'aproximar-lo al que esperaven els lectors castellans: divisió del text en cinc llibres, una portada semblant a la de l'*Amadís de Gaula*, i l'afegit d'alguns textos introductoris simplement orientatius –o desorientatius–, per a fer creure al lector de llibres de cavalleries que aquell text que apareixia anònim ara, s'inscrivía en la saga de les cavalleries fantàstiques que acabarien triomfant a Castella i contra les quals clamaria, més tard, el genial Cervantes, com ja hem dit. De fet, la desaparició del nom de l'autor, i precisament a mans d'algú que el coneixia perfectament, tal com ja indicarem fa temps (Escartí 1993b, 77), podia obeir al “costum” que molts altres llibres de cavalleries eren presentats al públic com obres anònimes. A més, el concepte d'originalitat tampoc era llavors el mateix que el del nostre segle. En conjunt, tot apunta que Gumiel perseguia col·locar el *Tirant* entre les obres de moda del seu temps. Cosa que, com es desprén d'alguns estudis, com el ja citat de Cátedra o el més recent de Vicent Martines, no es va aconseguir, perquè la novel·la anònima –de Martorell– no va conèixer cap reedició i quasi va caure en l'oblit. Precisament, per tot el que la diferenciava dels seus parents, que és, al seu torn, allò que la va salvar del foc expurgatori a l'episodi cervantí.

Però, amb tot, l'explicació de l'escàs èxit de *Tirant* en espanyol, no acaba de ser convincent. O, almenys, no del tot, segons la nostra opinió. Així, si bé és cert que les diferències evidents entre el *Tirant* i les novel·les d'èxit en el XVI i el XVII li farien perdre públic, no deixa de sorprendre que el nom de la novel·la de Martorell siga citat entre un escàs nombre d'obres “recriminables” per part d'alguns autors. En tal cas, si el *Tirant* no era llegit i si ben pocs el prenien a consideració, ¿per quin motiu, per a alguns autors, formava part dels llibres paradigmàtics la lectura del qual havia d'evitar-se? Bé és cert que els testimonis als quals fem referència són d'àmbit valencià o clarament pròxim, però creiem que mereixen ser considerats.

Així, Juan de Molina, a *Els triumphos de Apiano* (València, 1522) situa en el mateix pla a Esplandián, a Amadís, a Tristany, a Lanzarote i a Tirant. Parlant dels “triumphos”, quan tempta d'explicar l'“Argumento del mismo libro”, Molina afirma que

no están aquí las ficciones ventosas de *Esplandián*, ni las espumas de *Amadís*, ni los humos oscuros y espesas nieblas de *Tirante*, ni los vanos tronidos y estruendos fantásticos de *Tristán* y *Lanzarote*, ni los encantamientos mintrosos de que en estos libros que he dicho y otros como ellos falsamente se leen. (Molina 1522, 17)

D'altra banda, Joan Lluís Vives, quan el 1524 publica a Anvers el seu *De institutione foeminae christianae*, dedicat a l'esposa d'Enric VIII, la trista filla dels Catòlics, Caterina d'Aragó, també fa una referència al *Tirant*. L'origen valencià de

Vives explicaria aquesta referència a l'obra de Martorell. Però, les lectures del seu llibre, també coneixien el *Tirant*? L'hauria llegit Caterina d'Aragó? O en tindria notícies? La veritat és que sempre s'ha parlat elogiosament de l'obra de l'humanista exiliat a Bruges, pel que fa a la visió de l'ensenyament de les dones, però és cert que, malgrat tot, no mostrà massa sensibilitat respecte a la literatura del seu temps, aquella que acabaria per triomfar i que, de fet, ha transcendit molt més que no les assenyades epístoles i tractats dels erudits del moment. Vives afirma que no s'explica per què agraden tant les obres que parlen de guerres i d'amor. I critica les dones que assisteixen als tornejos:

Alguien me ha contado que en ciertos lugares existe la costumbre, entre las doncellas nobles, de contemplar con gran fruición los espectáculos de armas y emitir incluso juicios valorativos sobre las propias armas y los esforzados varones; estos, a su vez, respetan y valoran mucho más el juicio emitido por ellas que por ellos. No parece probable que sea recatado el espíritu de una mujer cuyos pensamientos se han centrado en las armas, en los músculos y en la fuerza varonil. ¿Qué lugar le queda a la indefensa, inerme y débil castidad entre tanta reciedumbre? La mujer que piensa en estas cosas llenará de ponzoña su corazón. (65-66)

És una clara crítica a la cavalleria esportiva i exhibicionista que predomina des de finals del XV i que es troba ben reflectida al *Tirant*. Per a Vives, que es mostra clarament pacifista:

al cristiano no le está permitido empuñar las armas a no ser en caso de imperiosa necesidad y extrema angustia, ¿le estará permitido a la mujer, si no utilizarlas con sus manos, algo que sería ciertamente mucho más grave, al menos admitirlas en su corazón? (66)

I aquest és el motiu que fa, al remat, que Vives no puga comprendre els llibres que parlen de guerres i de batalles. Com diu més avant, irònicament, en referència als llibres de cavalleries:

Todos estos libros los escribieron unos hombres ociosos, que hacían mal uso de los días de descanso, ignorantes, entregados a los vicios y a la inmundicia y me sorprendería si en ellos se encontrase algo que deleitara, a no ser que las inmoralidades nos sedujeran sobremanera. No se puede esperar erudición de unos hombres que ni tan siquiera han contemplado la sombra de la propia erudición. Cuando están narrando, ¿qué placer puede haber en aquellos relatos que ellos van ideando con tanto descaro y tan plagados de necesidades? Este, él solo, mató veinte hombres, aquél treinta; otro, después de ser traspasado por innumerables heridas y abandonado ya

como muerto, de repente vuelve a la vida y, al día siguiente, devuelto a su salud y a sus fuerzas primeras, en un combate singular derrota a dos gigantes y se presenta cargado de oro, plata, seda y joyas en tanta cantidad que una nave de transporte es incapaz de cargar. (67)

El pensament de Vives era del tot avançat al seu món. La guerra i els exercicis bèl·lics eren presents a bona part de la literatura, des del segle XIII. A les terres de parla catalana, només hauríem de recordar les cròniques de Jaume I o de Ramon Muntaner, plenes de sang, d'espasades i de batalles, amb exèrcits i crueltats diverses, de vegades narrades en primera persona i tot. En l'àmbit ficcional, el *Curial* i el *Tirant lo Blanch*, són bona mostra de cavallers protagonistes que basen quasi tota la seua existència en els fets d'armes. I caldrà recordar que entre les lectures preferides de les dames valencianes, com ja hem dit més amunt, hi havia el *Tirant*. Però, no només per les guerres i les batalles eren reprovables aquells papers. Eren, en l'opinió de Vives, "libros pestíferos". I la nòmina a què es refereix, és llarga:

en España, *Amadís*, *Esplandián*, *Florisando*, *Tirant lo Blanch* y *Tristán*, cuyas locuras nunca tienen final y de los que a diario salen títulos nuevos; la alcahueta *Celestina*, madre de necedades y cárcel de amores; en Francia, *Lanzarote del Lago*, *Paris* y *Viana*, *Ponto* y *Sidonia*, *Pedro de Provenza* y *Magalona* y *Melusina*, señora implacable; en Bélgica, donde yo vivo, *Florio* y *Blancaflor*, *Leonela* y *Canamoro*, *Curial* y *Floreta*, *Píramo* y *Tisbe*; existen otras en lenguas romances traducidas del latín, como las muy estúpidas gracias del Poggio, *Euríalo* y *Lucrecia* y el *Decamerón* de Boccaccio. (67-68)

Una bona col·lecció, que fa que Vives es pregunte si serien tan agradables de llegir aquells llibres, si no fos per les maldats, que tant agraden als lectors. I és que, potser, en la literatura sempre s'han buscat les misèries humanes. Però, en qualsevol cas, allò que cal destacar és la preocupació de Vives, en referència a la lectura possible del *Tirant* per part de les dames en el seu període de formació. Cosa que evidenciaria, almenys, una certa "circulació" del nostre clàssic.

Del 1554, per altra banda, és la publicació del *Libro de cavallería celestial del pie de la rosa fragante*, de Jeroni de Sempere (o Jerónimo de Sampedro) –autor, també, de la *Carolea*. La *Rosa fragante* era editada a Anvers i a València simultàniament, segons sembla, i és un llibre de cavalleries "a lo divino" on l'autor no deixa de citar *Tirant*: el nostre heroi, en part, és l'antítesi dels cavallers cristians proposats per Sempere i el mateix ocorre amb l'heroïna de Martorell. En la seua obra, Sempere advertix que

hallarán también no un solo Amadís de Gaula, mas muchos amadores de la verdad increada, no un solo Tirante el Blanco, mas muchos tirantes al blanco de la gloria, no una Oriana ni una Carmesina, pero muchas santas y

celebradas matronas de las cuales se podrá colegir ejemplar y virtuosa erudición.

El llibre –del qual només ens ha pervingut un exemplar únic–, per altra banda, paga la pena de comentar que va estar prohibit per la Inquisició, tot just va aparèixer (Veres), per causa de les seua visió de la religió, on transforma els episodis de la Bíblia en episodis cavallerescos i on Jesucrist és el Cavaller del Lleó (Herrán Alonso).

També cal assenyalar, com han indicat alguns autors, que el *Tirant* sembla que va arribar a exercir una relativa influència en alguns llibres de cavalleries en castellà. Almenys, al *Claribalte*, de Gonzalo Fernández de Oviedo, publicat a València, el 1519, (Gallego) i amb un elogi de Jeroni d'Artés, el seu personatge principal es mou, en part, dins els límits d'allò raonable, sense la presència d'aspectes sobrenaturals i aproximant-se, en això, a la imatge de Tirant. Per altra banda, el llibre es fingeix traduït del tàrtar, de la mateixa manera que Martorell fingí la traducció del portugués. També, al *Florindo*, de Fernando Basurto, publicat a Saragossa el 1530, es poden detectar influències del *Tirant* (Basurto).

No obstant, a pesar d'aquests testimonis i algun altre en la mateixa direcció, és cert que moralistes castellans del XVI i de la talla d'Antonio de Guevara, Juan Valdés, Melchor Cano, Arias Montano i fra Luis de Granada, com ha posat en relleu R. M. Mérida, no citen l'obra de Martorell. La pregunta que ens fariem, a la vista d'aquestes dades, és si no ho feien per desconeixement o per què, contràriament, el distanciaven, també, dels altres llibres de cavalleria, en els seus imaginaris “expurgos”, com faria Cervantes, a la llibreria d'Alonso Quijano.

I és que, després, va arribar Cervantes. I amb ell, la sort de *Tirant* canviarà prou. Almenys, a nivell teòric o, al pla del que podríem anomenar l'imaginari literari de les generacions posteriors a l'autor del *Quijote* i, en especial, entre la crítica i l'erudició dels segles XVIII i XIX. Encara que no hem d'oblidar que, a pesar dels elogis de Cervantes a l'autor del *Tirant*, la nostra obra ja no es va tornar a editar fins ben entrat el XIX. I açò, malgrat tot el que va dir Cervantes, el qual inclús arriba a demanar la seua reimpressió. Però, a pesar d'aquells mots elogiosos, el cavaller Tirant apareix al *Quijote* molt menys que Amadís. També açò ha de ser entès correctament, perquè en la mesura que Alonso Quijano es comporta com un cavaller *a la manera* dels *amadisos* i la resta dels cavallers d'aquest estil, és fins a cert punt lògic. No obstant, la “mort” dels llibres de cavalleria va comportar, al final, la mort, abans de ressuscitar, del mateix *Tirant*. Així, l'arxiconegut fragment de Cervantes on se salva del foc purificador l'obra de Martorell, lluny de salvar realment la nostra obra, possiblement va contribuir, com la resta de la novel·la genial, a fer oblidar llibres plens d'aventures trastornades, dels quals el *Quijote* era una rèplica i “martell d'heretges”. Només la crítica posterior sabia discernir i arribar a equiparar *Tirant* i el *Quijote*.

En qualsevol cas, per a Cervantes la lectura del *Tirant*, en castellà, ja va haver de resultar difícil, tenint en compte que no eixia ni un sol exemplar de les premses castellanques des del 1511 i aquest fet va haver de contribuir a la relativa desaparició del

record del cavaller Tirant entre els lectors castellans. Per no parlar de l'evident desaparició del mateix *Tirant* entre els lectors valencians i catalans. No obstant, la presència de Tirant en la cultura castellana li va aprofitar, i molt, perquè el seu record no desaparegués del tot, almenys, del món de les lletres i de la crítica, durant el període de menor esplendor entre els seus connaturs, en la terra on havia nascut.

Per altra banda, sembla que cap al 1500 Isabel d'Este, marquesa de Màntua, ja havia llegit el *Tirant*, en versió original, i demanava a Niccolò da Correggio una traducció que, no obstant, no sabem si es va dur a terme. Per a Menéndez y Pelayo (257), la lectura d'aquella obra “desvergonzadísima” per part de la marquesa, no devia resultar gens edificant. Però aquest criteri de l'erudit espanyol no tenia res a veure amb l'interés d'aquella dama italiana en l'obra de Martorell. Entre altres coses, perquè les visions del món que podia aportar l'autor valencià a la renaixentista península italiana eren poc o gens escandaloses i, al contrari, la idea de luxe, refinament i comportaments cortesans que es poden trobar al *Tirant* podien ajustar-se a la perfecció als gustos del públic itàlic local en condicions de llegir-lo. El gènere cavalleresc, a més, estava de moda, per aquells anys, a Itàlia. De manera que entre el 1514 i el 1519, en un nou intent, Lelio di Manfredi va traduir l'obra i aquesta eixiria a la llum, per fi, el 1538, a Venècia. Naixia així un *Tirante il Bianco* que encara va tornar a publicar-se el 1566 i el 1611, sempre a la mateixa ciutat ara citada. A més, sembla ja fora de tot dubte que, malgrat certes opinions anteriors, Manfredi va treballar sobre l'original de 1490 i que, com apunta C. Calvo Rigual, el treball del traductor italià va ser pulcre, fidel i només va intervenir allà on va creure que hi havia un error, una redundància o una distracció de Martorell.

En tot cas, el món italià del XVI i de principis del XVII va disposar d'una traducció molt acceptable i competent, fruit del treball d'un autor literari tal vegada mediocre però que va dotar l'obra de Martorell d'una nova vida en aquelles terres, fins al punt que la seua presència editorial la podem qualificar de “continuada” i reeixida –fins a la segona dècada del XVII–, cosa que li permetria perdurar en el temps, inclús amb lectors en el segle XVIII, com ha descobert recentment V. Martines (56-171). Uns lectors que, segurament, es van fixar amb més interès en els codis de conducta del cavaller Tirant, i no sols en els fets de la guerra, sinó també en les seues actuacions en els àmbits curialescos i, especialment, en les formes socials de les relacions amoroses dels diversos personatges de Martorell.

És molt possible que gràcies a les edicions italianes, el silenci quasi absolut del *Tirant* en el segle XVII va ser superat en la següent centúria, ja que va reaparèixer en els circuits comercials, aquesta vegada a França, quan el comte de Caylús va adaptar el llibre de Martorell i el va publicar. En aquesta empresa, a més, es deixen entreveure certes maniobres editorials per a evitar la censura del moment i potser la pressió del sistema impositiu. De fet, aquesta edició francesa –o edicions– apareix amb diversos peus d'impremta: Londres, 1733, i Londres de nou; i Amsterdam, sense indicació de l'any d'impressió, encara que se suposa del mateix 1733. El 1755, de bell nou a Londres, es va reeditar la traducció de Caylús, i també el 1786, sense que la crítica

declare com bons aquests peus d'impremta de manera definitiva i unànime, com s'ha vist, fa poc (Bensoussan). A pesar del desconeixement del nombre d'exemplars que va comptar cada edició, a tot cas, allò que sí que podem permetre'ns és suposar una gran acceptació per part del públic lector en terres de llengua francesa i entre els lectors de francès, tal vegada en la resta d'Europa. Una Europa que, com és ben sabut, va tenir en França, durant aquell segle, la seua guia intel·lectual, i en la seua llengua, fins a cert punt, el vehicle de comunicació elitista de les corts i els àmbits de cultura, des de Londres a Sant Petersburg.

¿Què va veure en el *Tirant* aquella refinada societat divuitesca, per a llegir-lo i valorar-lo, fins al punt de ser editat i reeditat en pocs anys? ¿Què va atraure al comte de Caylús i als seus amics, que sembla que van finançar l'edició? I, encara, ¿què va atraure als lectors d'aquella traducció i adaptació del text de Martorell? Segurament, la raó primera estem lluny de saber-la, però sí que podríem suposar una atracció per les formes del comportament "galant" de la cavalleria del passat. Una atracció per allò que serien els orígens de la "noblesa", una noblesa que en aquell precís moment estava en transformació, encara que es trobava al punt àlgid i tot just a punt de patir un gran colp, ja que part d'aquella noblesa antiga de França seria eliminada de l'escenari polític del país per la Revolució de 1789. Però mentre això arribava, la noblesa i l'oligarquia francesa i il·lustrada, i la d'Europa, buscava segurament models ideològics en el passat: models inclús en les fórmules amatòries. Els trobadors, i el mateix *Tirant*, ennoblit sens dubte als ulls de Caylús pel toc de la traducció italiana, podien ser vàlids. Les aventures cavalleresques de *Tirant* es convertien així en aventures "galants" i, de nou, en model a seguir pels nobles, els cavallers del moment. Els descendents dels mateixos a qui va tractar d'"educar" el mateix Martorell.

A més, durant aquells anys, a França fa l'efecte que es van posar de moda les edicions de llibres cavallerescos, i en especial els espanyols. De manera que per a Caylús, que probablement no va conèixer la versió original en català, *Tirant* formava part d'un grup de textos del passat, de matèria cavalleresca –per anomenar-los d'alguna manera–, i en els quals, més enllà del pur gust quasi "arqueològic", la societat francesa del XVIII pretenia trobar motius d'entreteniment i models de comportament. Unes distraccions socials i cultes que, en el cas del *Tirant lo Blanch*, arribaven fins i tot a trobar-se a la vora de l'"erotisme", fins i tot, i, per tant, s'inclouen en un context de predilecció per part d'aquella societat galant, coqueta i, en part, llicenciosa. Bona prova d'això serien els gravats amb què es varen il·lustrar algunes d'aquelles edicions del *Tirant* francès, en algun dels quals, fins i tot, es pot veure la nuesa explícita de Carmesina.⁶

4. De la renaixença als nostres dies: de l'edició erudita al cinema.

Mentre a Castella, a Itàlia i als països de llengua francesa el *Tirant lo Blanch* havia guanyat mercats i públic interessat en les seues aventures, a la seua terra havia caigut

⁶ Hem reproduït alguns d'aquests gravats a la nostra edició del *Tirante* (2005). L'esmentat, a la p. 901.

pràcticament en l'oblit. És cert que durant el segle XVI la nostra cultura encara gaudia d'una relativa vitalitat i va editar part dels seus textos "clàssics": cròniques i versos satírics, especialment i sobretot en la ciutat de València, però també a la resta dels països de llengua catalana, en una tendència que és ben coneguda (Ferrando/Nicolàs 107-63). La presència de la literatura castellana –la més "moderna" del moment a Europa– va anar incrementant-se conforme van passar els anys. La llengua pròpia de la cultura dels valencians des de la conquesta de Jaume I, va quedar relegada als àmbits del manuscrit. Justament, els àmbits primats per la cultura del Barroc, després. Per tant, el segle XVII, encara que produeix poques mostres de literatura autòctona, aquestes són certament comparables a les de la resta de cultures que es trobaven davall la influència directa de la cultura castellana. Tanmateix, molt poques vegades arribaven a les premses. De manera que un text del passat "llemosí" –com a partir d'un determinat moment comença a qualificar-se la nostra literatura medieval–, devia presentar un escassíssim interès per a editors i llibreters. I açò, encara, si s'hagués donat el cas d'un possible pensament de reedició. Amb l'arribada del segle XVIII i els Borbons, el que havia estat una certa "davallada" natural de la llengua autòctona, per atracció de la cultura dominant, la de Castella, va passar a ser una imposició amb voluntat d'aniquilació. De fet, el català va ser proscrit de qualsevol àmbit de la legalitat, primer, i de l'oficialitat, després, quan també l'església es va sumar a aquesta política centralitzadora i castellanitzant que pretenia l'homogeneïtzació dels estats que es trobaven sotmesos a la corona d'Espanya. Només determinats àmbits no oficials –i no impresos–, resistirien. I, per descomptat, l'oralitat. A València, pàtria del Tirant, la situació genèrica ara vista, s'accentuava, tot i la persistència de productes literaris locals i en la llengua nacional ben dignes (Escartí 2010).

Amb tot açò, és fins a cert punt comprensible que el rastre de *Tirant lo Blanch* arribe a perdre's, fins i tot entre els erudits valencians del divuit. A més, la cultura il·lustrada en la península ibèrica no degué tenir en gran estima la literatura cavalleresca. De fet, a València, el dominicà Lluís Galiana, que dissenya un ambiciós pla de reedició o edició de clàssics en la llengua del país, per a col·laborar a la recuperació "utòpica" de la mateixa a l'àmbit literari, encara que té notícies més o menys verídiques sobre l'existència del *Tirant* –segurament per les referències del bibliògraf Vicent Ximeno, que ara mateix comentarem, a qui segueix en l'errada del nom de l'autor–, només valora positivament l'obra de Martorell pel judici elogiós de Cervantes. És quasi segur que ell no l'hauria llegida, perquè no deixa de considerar el *Tirant* pernicios, seguint, per altra banda, el judici de Vives vist més amunt. Hem de suposar, per tant, que Galiana no coneixia el *Tirant* directament i que no sabia quin valor de "model" lingüístic podia suposar per al futur de la llengua, tot i que, almenys, el té present, quan redacta la seua famosa *Carta* adreçada a Carles Ros, que aquest darrer publica a l'encapçalament del seu *Diccionario* (Ros). En aquesta mateixa direcció cal apuntar, si volem entendre la referència confusa i inexacta que inclou un bibliògraf d'altra banda, en general, tan solvent, com Vicent Ximeno. Aquest, al seu *Escritores del reyno de Valencia*, publicat el 1747-49, atribueix un nom erroni a

l'autor del *Tirant*, tot anomenant-lo *Pedro Juan Martorell*, i situa la novel·la el 1383 (Ximeno 12-13). Segurament, amb aquesta confusió s'havia consumat per escrit el pas del moment exitós dels incunables a l'oblit absolut o a un record paupèrrim, a la pàtria del *Tirant*.

Però la força dels personatges, de la trama i dels ambients recreats a la novel·la de Martorell havien de despertar novament l'interés dels lectors, amb l'arribada del romanticisme. De fet, aquest moviment estètic i literari mirava el passat medieval com a punt clau de referència i, en el cas de la nostra cultura, a més –idealitzadament–, el període era vist com el moment en què es van gaudir d'unes llibertats nacionals que llavors ja s'havien perdut. A Catalunya, a l'antic regne de València i al de Mallorca, va aparèixer el que es va denominar “renaixença”, un moviment que va voler ser un “renaixement” de la cultura pròpia i pretèrita, encara viva en aquestes terres, i que es va impregnar de matisos polítics més o menys evidents en aquestes tres zones d'influència. Pel que fa al *Tirant*, seria l'erudit mallorquí Marià Aguiló, qui el va rescatar, començant a donar a impremta el text, de nou, el 1873. L'últim dels quatre volums de què constava aquesta nova edició no va eixir de les premses fins al 1905, la qual cosa indica ben a les clares les dificultats per on encara travessava la nostra cultura impresa en aquells anys (Martorell 1873-1905).

A aquella primera edició renaixencista van seguir altres amb finalitats diverses, ja no sols guiades per l'amor a la pàtria, propi dels hòmens de la renaixença, sinó per interessos comercials, científics o protocol·laris, que cobrixen la totalitat del segle XX. Entre aquestes, val la pena de destacar-ne algunes. En primer lloc, la que es va fer en cinc volumets, amb vista a un públic poc especialitzat i més ampli, abreviant-ne el text de Martorell, treta a la llum per la prestigiosa editorial Barcino entre els anys 1924 i 1929 (Martorell 1924-29). Després vingué l'edició indispensable durant molts anys: la de Martí de Riquer (Martorell 1947), que coneixeria diferents reedicions en diferents editorials (Martorell 1969a i 1979), i un fum de reimpressions, amb un estudi introductor excel·lent i amb afegits diversos d'aquest estudiós de la literatura a qui tant deu la medievalística.

Més recentment, el *Tirant* es va convertir en matèria “editable”: l'obra de Martorell ha conegut edicions facsímils de diversa qualitat i rigor, i ha arribat a ser protagonista d'una edició magnífica i limitadíssima, a càrrec de Josep Palàcios i amb gravats originals i esplèndids de Manuel Boix, feta des de València, que significava, també, entre altres coses, la primera reedició valenciana des del moment de l'incunable (Martorell 1979-83). Les aventures de *Tirant* s'han adaptat a versions infantils, il·lustrades, *ad usum scholare*, en tant que el *Tirant* s'ha convertit en matèria curricular dels estudiants de literatura en les comunitats on actualment encara es parla la llengua de Martorell. I un llarg etcètera, sense oblidar les edicions que l'any 1990 van veure la llum a València, amb motiu de la celebració del cinccents aniversari de l'edició *princeps*: la Generalitat Valenciana va promoure una edició del text íntegre (Martorell 1990a), que va estar a càrrec d'Albert G. Hauf i Vicent J. Escartí (i que es va reeimplir el 1992), mentre que la Diputació de València en va publicar una altra,

amb modernització en l'ús de les grafies, a cura de Víctor Gómez (Martorell 1990b). Citar-les ací, més enllà de l'anècdota, es deu al fet que, la seua sola presència, indica la recuperació, en part, de l'espai "natural" del *Tirant* com a obra literària pròpia dels valencians, d'ençà l'establiment del govern autonòmic. Finalment, el 1995 s'elaborava una tesi doctoral sobre l'edició del Tirant (Perera i Parramon), i el 2003 i el 2005 apareixien sengles edicions del *Tirant*, a cura d'Albert Hauf (Martorell 2003a i 2005a), acompanyades del *Tirante* de Gumiel, a cura de V. J. Escartí (Martorell 2003b i 2005b), i amb lleugeres divergències entre la primera i la segona, tot obeint qüestions de protocol polític (Escartí 2008).

Aquest renàixer a casa, del *Tirant*, també s'ha vist acompanyat d'un major interès a l'exterior. Així, l'edició castellana de 1511 es va publicar, a càrrec de Riquer, en 1947-49, a Barcelona, en edició de bibliòfil (Martorell 1947-49), i el 1974, a càrrec del mateix editor, per l'editorial Espasa-Calpe, en cinc volums (Martorell 1974). El 1954, també, i amb algunes distraccions imperdonables, F. Buendía l'havia inclòs al seu *Libros de cavallerías españolas*, tot reproduint, en realitat, l'edició de Riquer (Martorell 1954). D'altra banda, el text original va ser traduït en castellà, novament, per J. F. Vidal Jové, i publicat per Alianza (Martorell 1969b). La novel·la de Martorell, finalment, empenia nous rumbos, el 1978, quan va ser traduïda al romanés. I va seguir les seues conquestes quan D. H. Rosenthal feia una selecció i la traduïa a l'anglès per publicar-la, a Nova York i a Londres, el 1984. En aquella mateixa llengua s'ha editat, completament, el 1993, en traducció de R. La Fontaine, i s'ha publicat per la prestigiosa editorial Peter Lang. *Tirant* també ha estat traduïda al neerlandés el 1987, el mateix any que veia la llum una versió finesa; mentre que en alemany eixia un any després. Més recentment, el text de Martorell ha sigut traslladat al francès modern (1997) i al portugués (1998) i, inclús, al xinés (1993) i al suec (1994). Per altra banda, hi havia en preparació –si no ha eixit ja–, una versió al rus. Per altra banda, la Institució Alfons el Magnànim, de València, prepara, per a dates pròximes –segurament el 2011–, una antologia multilingüe de fragments del Tirant, coordinada per Vicent Martines.

Es pot dir que l'aventura editorial del *Tirant el Blanch* va començar, amb nombrosos conflictes, al bell mig del segle XV, quan Martorell va empenyorar el seu manuscrit original a Galba, o quan després els hereus del primer li'l reclamaven per via judicial. En mans ja definitivament de Martí Joan de Galba, aquell manuscrit, retocat pel seu posseïdor en un grau que la crítica no es posa d'acord a determinar, va arribar a les premses de Nicolau Spindeler, després de contractes i pactes, i va veure la llum, a València, el 20 de novembre de 1490, definitivament acabat i imprès. Des d'aquell dia, la trajectòria del *Tirant* ha sigut diversa i també plena de daltabaixos.

La nostra societat postmoderna –i neobarroca en molts aspectes–, no sabríem dir exactament què busca o què espera del *Tirant* de Martorell. No sabríem dir amb exactitud què pot trobar de profitós per a la seua existència quotidiana. Per descomptat, no hauria de mirar-se en la fe cega, fanàtica i integrista dels exèrcits que comanda Tirant per conquerir països i imposar la seua religió. Aquells temps, pel be

de tots, ja haurien d'haver estat esborrats del nostre comportament social i polític o religiós de fa segles. Tampoc en el *Tirant* hem de fixar-nos en les arrogàncies dels cavallers i de les dames. A l'obra de Martorell, n'hi ha, no obstant, valors com l'amor o l'amistat que, a pesar de trobar-los expressats en les formes i els usos del segle XV, són del tot vàlids per al nostre món. La fidelitat, la humilitat o l'honradesa també tenen cabuda en les pàgines de *Tirant*.

Si a les primeries del segle XXI les nostres societats es delecten amb les fantasies futuristes de galàxies i mons imaginaris, *Tirant* ens oferix, com en una espècie de túnel del temps, un recorregut, un viatge fantàstic per terres i països coneguts o exòtics, per sentiments i per personatges que, sens dubte, ens poden captivar. Segurament, la contribució de Martorell, per pertànyer a una cultura convertida pel pas dels segles en minoritària, no ocupa el lloc que li correspon entre les grans obres literàries de la humanitat. Si el *Tirant* hagués estat una invenció anglosaxona, tot el món el coneixeria: l'hauríem vist tots, desenes de vegades, al cine, per exemple. En el nostre cas, però, *Tirant* no ha tingut una tal sort, encara que també ha arribat al cinema. Tot i que amb diferents opinions sobre una adaptació com la que es va fer, per part del director Vicente Aranda, el 2006 (Alemany). Si l'adaptació cinematogràfica d'un qualsevol clàssic sempre pot resultar difícil, fer això amb una novel·la tan complexa com *Tirant lo Blanch* s'endevinava una batalla on el mateix text medieval havia de resultar el vencedor claríssim. Vicente Aranda, en una lògica "reducció" de l'obra de Martorell, ha privat la novel·la genial dels seus mateixos inicis, de l'etapa de formació del cavaller, a Anglaterra, de les primeres mostres de "cortesía" de *Tirant*, tant a la cort anglesa com a Sicília, amb els episodis dels amors de Felip i Ricomana i, ja instal·lat *Tirant* a Constantinoble, centrant-se quasi exclusivament en els afers de llit de les dames de la cort, l'ha privat, també del canemàs ideològic de cavaller croat i de conquistador i conversor a la fe catòlica del nord d'Àfrica. I el personatge resultant, de tot això, se'n ressent. Fins al punt que *Tirant* esdevé un heroi quasi "absent": indecís i afectat per la malaltia d'amor, amb un excés que se'ns ofereix sense que se'ns haja explicat quasi bé res, el cavaller dibuixat per Aranda a la pantalla no fa l'efecte de ser el cèsar de l'Imperi Grec i capità dels exèrcits, amb poder de fer i de desfer, amb una voluntat generadora impressionant per enfrontar-se als musulmans. *Tirant*, pràcticament en totes les escenes se'ns presenta com un xicot malaltís i deprimat, sense força per atraure els espectadors i sense la suficient gràcia per captivar la nostra misericòrdia, la nostra pietat o, en definitiva, la nostra simpatia. El *Tirant* d'Aranda, no recorda en res el mestratge de Lull ni el de Warwick; no és ni tan sols "artúric" ni bretó, per una conversió *sui generis* que el fa almogàver, tot apel·lant un dels suposats models que va considerar Martorell, a l'hora de donar vida i veu al seu heroi, extret de la *Crònica* de Muntaner. Per altra banda, ni tan sols els diàlegs que va idear Martorell han tingut una mínima repercussió a l'obra cinematogràfica. Si els monòlegs del clàssic medieval és cert que poden arribar a cansar, per excessivament filosòfics o per les intencions didàctiques i morals d'alguns d'ells, a la pel·lícula d'Aranda sembla que els personatges pensen les paraules que han de dir per tal que un suposat Martorell en

prenga nota. Ni semblen aguts, ni espontanis, els diàlegs dels personatges d'Aranda. I hem de recordar que molts d'aquests diàlegs es desenvolupen als llits o a les seues rodalies, uns espais íntims i poc formals. Un hieratisme quasi bizantí sembla comprendre a tothom i en res s'acosta a l'alegria mediterrània del renaixement, encarnat en els amors d'estil antic i de concepció nova per on naveguen, al text de Martorell, Tirant i Carmesina, Diafebus i Plaerdemavida o l'Emperadriu i Hipòlit, i sense oblidar la luxuriosa Viuda Reposada. Des del nostre punt de vista, Tirant, per obra i gràcia d'Aranda, ha perdut el seu passat personal –ni una sola referència–, viu un present angoixant a la pantalla –amb amors insatisfets i expressions fredes– i el seu motiu de vida com a cavaller –la lluita contra l'infidel, o els seus anhels d'esdevenir cèsar o res– ni tan solament s'insinuen. Fins al punt que Tirant sembla el gran personatge absent i Martorell haurà d'esperar una nova oportunitat. Amb tot, cal reconèixer que aquest pas per la gran pantalla i els seus productes succedanis –televisió, *dvds* i d'altres–, segur que aprofita per revitalitzar el record d'aquella gran novel·la i fer-lo arribar a àmbits on fins ara mateix no havia aplegat. I, encara, amb la possibilitat de la versió doblada en català, que és tot un detall.

Tanmateix, per conèixer bé el *Tirant*, ens haurem de conformar amb la seua lectura. Aquesta sempre serà agradable, enriquidora i, per descomptat, satisfactòria. Va ser la gran contribució de Martorell al seu temps: presentar les formes de vida del seu moment de manera amena i digna. Va ser reconegut, aquell èxit, en els segles posteriors, com hem vist; i l'encert d'aquell clàssic, encara ara, sens dubte, el podem detectar i assaborir.

Obras citadas

- Alemaný, Rafael. "La reescriptura fílmica del *Tirant lo Blanc* de Vicente Aranda." *L'Edat Mitjana en el cinema i en la novel·la històrica*. Alacant: Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana, 2008. 11-35
- Alonso, Dámaso. "Tirant lo Blanc, novela moderna." *Revista Valenciana de Filologia* I (1951): 179-215.
- Anònim. Intro. i ed. Antoni Ferrando. *Curial e Güelfa*. Toulouse: Anacharsis Éditions, 2007.
- Basurto, Fernando. Ed. Alberto del Río Noguerras. *Florindo*. Alcalá de Henares: Centro de Estudios Cervantinos, 2007.
- Bensoussan, Michel. "Tirant le Blanc au 18e siècle: l'adaptation française du comte de Caylus." *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. 469-75.
- Borràs, Marc J., y Luis Pablo Martínez Sanmartín. "Tirant lo Blanc, novel·la moderna? Mutació social i reacció ideològica a la fi de l'edat mitjana." *Afers* 10 (1990): 275-300.
- Briongos, Jeroni Miguel. "Virtus et sapientia, elements integradors de la nobilitas de Curial." *eHumanista* 13 (2009): 38-60. http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_13/index.shtml.
- Butinyà, Julia. *Tras los orígenes del Humanismo. El "Curial e Güelfa"*. 3ª ed. Madrid: UNED, 2001.
- Calvo Rigual, Cesáreo. "Tirante il Bianco: aspectes de l'elaboració de la traducció italiana cinccentista del *Tirant lo Blanch*." *Actes del Col·loqui Internacional Tirant lo Blanc. Estudis crítics sobre Tirant lo Blanc i el seu context*. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997. 437-54.
- Camps Perarnau, Susana. *Diego de Gumiel, impressor de Tirant lo Blanch (1497) i del Tirante el Blanco (1511)*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat Autònoma de Barcelona, 2007.
- Cátedra, Pedro María. "Tirante el Blanco, libro de caballerías." *Tirant lo Blanch: 1490-1990. Jornades commemoratives del Cinc-cents aniversari de la publicació de l'obra*. Alacant: Ajuntament de La Nucia/Universitat d'Alacant, 1991.
- Cervantes, Miguel de. Ed. de John J. Allen. *Don Quijote de la Mancha*. 2 vols. Madrid: Cátedra, 1986.
- Chiner Gimeno, Jaume. "El consell d'Abdal·là Salomó al Tirant lo Blanch (cap. CXLIII) i la *Lletra de reials costums*." *Anuari de l'Agrupació Borriana de Cultura* 8 (1997): 47-66.
- Conesa, Jaume. Ed. Ramón Miquel i Planas. *Històries Troyanes de Guiu de Columpnes*. Barcelona: Biblioteca Catalana, 1916.

- Eiximenis, Francesc. Ed. Xavier Renedo. *Dotzè del crestià*. Girona: Universitat de Girona/Diputació de Girona, 2006.
- Escartí, Vicent Josep. "Facilitar la lectura dels clàssics: Ara, el *Curial*." *L'Illa* 9 (1993a): 5-6.
- . "Llegir *Tirant lo Blanch* cinc-cents anys després." *La Rella* 9 (1993b): 71-81.
- . "Encara sobre escriptors i lectors a la València del segle xv." *Acti del XXI Congresso Internazionale di Linguistica e Filologia Romanza*. Vol. VI. Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 1998. 135-45.
- . "Breve noticia y transcripción de la edición de 1483 de *Los doze trabajos de Hércules de don Enrique de Villena*." *Bibliofilia Antigua* III (1999): 147-93.
- . "La representació social del poder: les festes dels Borja i del *Tirant*." *Festa i literatura. Actes de les IV Jornades Culturals (Algemesí, 15, 16 i 17 de novembre de 2000)*. València/Algemesí: Saó/Ajuntament d'Algemesí, 2003. 13-32.
- . "Albert Hauf i el *Tirant* (1990/1992 i 2003/2005)." *Tot lliga. Petit homenatge a un gran mestre. Homenatge al professor Albert Hauf*. València: Denes, 2008. 125-37.
- . "An almost unknown literature: Catalan language writers in Valencia's Kingdom in the Early Modern Age (1500-1800)." *Catalan Review* 23 (2010): 17-35.
- Gallego García, Laura. "*Libro del muy esforçado... cavallero de la Fortuna... llamado con Claribalte*, por Gonzalo Fernández de Oviedo (Valencia, 1519)." *Lemir* 5 (2001). <http://parnaseo.uv.es/Lemir/Textos/Claribalte/INDEX.HTM>.
- Ferrando, Antoni, y Vicent Josep Escartí. "Impremta i vida literària a València en el pas del segle xv al xvi." *Gutenberg Jahrbuch* 67 (1992): 100-13.
- , y Miquel Nicolàs. *Panorama d'història de la llengua*. València: Tàndem, 1993.
- . "L'edició valenciana de 1557 de la *Crònica* de Jaume I." Ed. facs. Antoni Ferrando. *Chrònica o comentaris del gloriosíssim e invictíssim rey en Jacme Primer*. València: Generalitat Valenciana, 2008. 5-59.
- Ferrer Gimeno, Mª Rosario. *La lectura en Valencia (1416-1474). Una aproximación històrica*. Tesi doctoral inèdita. València: Universitat de València, 1993.
- Gassull, Jaume. Ed. Vicent Pitarch i Lluís Gimeno. Pròl. S. Jàfer. *Lo somni de Joan Joan*. València: Tres i Quatre, 1988.
- Girona, Cerverí de. Ed. Joan Corominas. *Lírica*. 2 vols. Barcelona: Curial, 1988.
- Hauf, Albert. Ed. Albert Hauf i Vicent Josep Escartí. "Introducció" a Joannot Martorell i Martí Joan de Galba. *Tirant lo Blanch*. 2 vols. València: Generalitat Valenciana, 1990.
- Herrán Alonso, Emma. *La "Cavallería celestial" y "los divinos". Estudio de la narrativa caballeresca espiritual del siglo xvi*. Tesi doctoral inèdita. Oviedo: Universitat d'Oviedo, 2005.
- Jaume I. Ed. Antoni Ferrando i Vicent Josep Escartí. *Llibre dels fets*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2008.
- Lletres de batalla*. Ed. Martín de Riquer. Barcelona: Barcino, 1963-68.

- Llull, Ramón. Ed. Albert Soler. *Libre de l'orde de cavalleria*. Barcelona: Barcino, 1988.
- Malory, Thomas. Ed. Janet Cowen. *Le Morte D'Arthur*. 2 vols. Londres: Penguin Classics, 1986.
- Mandeville, John de. Ed. Christiane Deluz. *Le livre des merveilles du monde*. París: Editions du CNRS, 2000.
- March, Ausias. Ed. Vicent Josep Escartí. *Poesies*. València: Institució Alfons el Magnànim, 2009.
- Martines, Vicent. *El Tirant políglota. Estudi sobre el "Tirant lo Blanch" a partir de les seues traduccions espanyola, italiana i francesa dels segles XVI-XVIII*. Barcelona: Curial/Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1997.
- Martínez i Martínez, Francisco. *Martín Juan de Galba, coautor del "Tirant lo Blanch"*. València: Vives Mora, 1916.
- Martorell, Joannot i Martí Joan de Galba. *Tirant lo Blanch*. València: Nicolau Spindeler, 1490.
- . *Tirant lo Blanch*. Barcelona: Diego de Gumiel, 1497.
- . *Tirante*. Valladolid: Diego de Gumiel, 1511.
- . Ed. Marià Aguiló i Fuster. *Libre del valerós e strenu cavaller Tirant lo Blanch*. 4 vols. Barcelona: Biblioteca Catalana, 1873-1905.
- . Ed. Josep Mª Capdevila i de Balanzó. *Tirant lo Blanc*. 5 vols. Barcelona: Barcino, 1924-29.
- . Ed. Martín de Riquer. *Tirant lo Blanc*. Barcelona: Editorial Selecta, 1947.
- . Ed. Martín de Riquer. *Tirante el Blanco. Versión castellana impresa en Valladolid en 1511*. 3 vols. Barcelona: Asociación de Bibliófilos de Barcelona, 1947-49.
- . Ed. Felicidad Buendía. *Tirante el Blanco. Libros de caballerías españoles*. Madrid: Aguilar, 1954.
- . Ed. Martín de Riquer. *Tirant lo Blanc*. 2 vols. Barcelona: Seix Barral, 1969a.
- . Trad. Joan Francesc Vidal Jové. Prol. Mario Vargas Llosa. *Tirant lo Blanc*. Madrid: Alianza, 1969b.
- . Ed. Martín de Riquer. *Tirante el Blanco*. 5 vols. Madrid: Espasa-Calpe, 1974.
- . Ed. Martín de Riquer. *Tirant lo Blanc i altres escrits*. Barcelona: Ariel, 1979.
- . Ed. Josep Palàcios. *Tirant lo Blanc*. 4 vols. València: Edicions de la Tercera Branca, 1979-83.
- . Ed. Albert Hauf i Vicent Josep Escartí. *Tirant lo Blanch*. 2 vols. València: Generalitat Valenciana, 1990a.
- . Ed. Víctor Gómez. *Tirant lo Blanc*. 3 vols. València: Edicions Alfons el Magnànim- Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, 1990b.
- . Ed. Albert Hauf. *Tirant lo Blanch*. València: Tirant lo Blanc/Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2003a.
- . Ed. Albert Hauf. *Tirant lo Blanch*. València: Tirant lo Blanc, 2005a.
- . Ed. Vicent Josep Escartí. *Tirante*. València: Tirant lo Blanc/Acadèmia Valenciana de la Llengua, 2003b.

- . Ed. Vicent Josep Escartí. *Tirante*. València: Tirant lo Blanc, 2005b.
- Menéndez y Pelayo, Marcelino. *Orígenes de la novela*. I. Madrid: Bailly, Baillièere e hijos, 1905.
- Mérida, Rafael M. "La fortuna de *Tirant lo Blanch* entre alguns lectors hispànics dels segles XVI al XX." *Caplletra* 23 (1997): 75-90.
- Metge, Bernat. Ed. Stefano Maria Cingolani. *Lo Somni*. Barcelona: Barcino, 2006.
- Molina, Juan de. *Los triumphos de Apiano*. València: Joan Jofré, 1522.
- Muntaner, Ramon de. Ed. Vicent Josep Escartí. *Crònica*. 2 vols. València: Edicions Alfons el Magnànim, 1999.
- Palàcios, Josep. "The publishing History of *Tirant lo Blanch*." *Tirant lo Blanch, Illustrated by Manuel Boix, Edited by Josep Palàcios*. New York: Generalitat Valenciana, 1988. 9-30.
- Perera i Parramon, Joan. *Tirant lo Blanch. Edició crítica*. Tesi doctoral inèdita. Barcelona: Universitat de Barcelona, 1995.
- Piera, Montserrat. "Lectores y lectoras de Boccaccio en *Curial e Güelfa*." *eHumanista* 1 (2001): 85-97. http://www.ehumanista.ucsb.edu/volumes/volume_01/index.shtml.
- Pons Alós, Vicent. *El Fondo Crespí de Valldaura en el archivo condal de Orgaz (1249-1548)*. València: Publicacions de la Universitat de València, 1982.
- Riquer, Martín de. *Història de la literatura catalana*. Vol. III. Barcelona: Ariel, 1964.
- . *Aproximació al "Tirant lo Blanc"*. Barcelona: Curial, 1990.
- Rodríguez del Padrón, Juan. Ed. César Hernández Alonso. *Obras completas*. Madrid: Editora Nacional, 1982.
- Roís de Corella, Jaume. Ed. Josep Palàcios. Intr. J. Carbonell. *Obra profana*. València: Tres i Quatre, 1983.
- Ros, Carlos. *Diccionario Valenciano-Castellano*. València: Benet Montfort, 1763.
- Sánchez de Vercial, Clemente. Ed. J. E. Keller. *Libro de los exemplos por a.b.c.* Madrid: CSIC, 1961.
- Sanchis Sivera, José. "Bibliología valenciana medieval." *Anales del Centro de Cultura Valenciana* 6 (1931): 81-132.
- Torroella, Guillem de. Ed. Pere Bohigas i Jaume Vidal Alcover. *Faula*. Tarragona: Tarraco, 1984.
- Vargas Llosa, Mario. *Carta de batalla por Tirant lo Blanc*. Barcelona: Seix Barral, 1991.
- Veres, Luis. "La censura de libros en los siglos XV y XVI." *Espéculo* 40 (2008). <http://www.ucm.es/info/especulo/numero40/censura.html>.
- Villalmanzo, Jesús. *Joanot Martorell: biografia il·lustrada y diplomatario*. València: Ajuntament de València, 1995.
- , y Jaume J. Chiner. *La pluma i la espada*. València: Ajuntament de València, 1992.
- Vives, Juan Luis. Trad., intr. i notes de Joaquín Beltrán Serra. *La formación de la mujer cristiana. De institutione feminae christianae*. València: Ajuntament de València, 1994.

Wittlin, Curt. "Testament i inventari del canonge valencià Pere d'Artés († 1440)." *Miscel·lània Sanchis Guarner*. III. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1992. 459-80.

Ximeno, Vicente. *Escritores del reyno de Valencia*. 2 vols. València: Josep Estevan Dolç, 1747-49.